

Functionalism of Geopolitical Components Affecting the Territorial Expansion of Muslim Arabs in Iran at the End of the Sassanid Period

Ehsan Lashgari

Department of Geography, Faculty of Humanities, Yazd University, Yazd, Iran. E-mail: lashgari@yazd.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Paper

Article history:

Received: 10 August 2024

Received in revised form:

28 August 2024

Accepted: 10 September 2024

Keywords:

Geopolitics,
territorial expansion,
functionalism,
Muslim Arabs,
Sasanians.

ABSTRACT

One of the important aspects of the history of early Islam was the rapid expansion of conquests to the surrounding territories during the era of the Rashidin caliphs (Abu Bakr, Omar and Uthman). Various analyses have been presented among Islamic historians regarding the causes of Muslim Arab territorial expansion and how Iran was conquered. In this research, an attempt has been made to examine the components of Islamic caliphate's territorial expansion in the framework of the function of its social-environmental components by examining historical documents and relying on the comparative methodology. The findings of the research show that a set of internal/extraterritorial components became the basis for the territorial ambitions of the Muslim Arabs during the period of the Rashidin Caliphs. From an intraterritorial point of view, the expansion of conquests caused the Bedouin Arabs to gain more material privileges and achieve their greater union with the central government. From the extraterritorial dimension, with the intensification of the dissatisfaction of the bordering Arabs of the southern Mesopotamia with the Sassanid government and also with the geostrategic vulnerability of the cities of this region, the ground was prepared for the victory of the Muslim armies over the Sasanians.

Cite this article: Lashgari Tafreshi, E. (2024). Functionalism of Geopolitical Components Affecting the Territorial Expansion of Muslim Arabs in Iran at the End of the Sassanid Period. *New Geopolitics Research*, 1 (1), 15-29.

© The Author(s).

Publisher: Lorestan University.

DOI: <http://doi.org/10.22.34/nrpg.1.1.2>

Introduction

The expansion of the sphere of influence of social ideas, religions, and ideologies has been a common occurrence throughout history. Accordingly, all ideologies and religions through becoming politicized have endeavored to expand the geographical area of establishment to show their legitimacy and acceptability against competing ideas and ideologies. Therefore, inherently social elements such as religion can become geopolitical when political conditions are met, manifesting this feature through territorial expansion. In this regard, the geographical expansion of Islam during the Prophet's era was confined to the Arabian Peninsula and did not extend beyond it. However, after the Prophet Muhammad's (PBUH) death, during the Caliphate era (Abu Bakr, Umar, and Uthman) between 632 and 657 AD, rapid Islamic conquests took place. Following the Prophet's death and the end of the first caliphate (632-634 AD), the war between the Arabs and the Sassanids commenced and continued throughout the second caliphate (634-643 AD), ultimately leading to the Sassanid Empire's demise. Due to differing interpretations of these conquests, understanding the functional patterns of Muslim Arab territorial expansion based on historical-spatial requirements results in a more comprehensive analysis of these studies.

Methods and Material

Understanding the components of territorial expansion necessitates a comparative methodology, which, when applied, allows for the investigation of novel patterns of territorial expansion within the framework of the socio-environmental components. This research, conducted using documentary and library sources, will first examine the emergence of geopolitics and the role of spatial factors. Then, through inferential analysis, by adapting the territorial expansion of Muslim Arabs with a set of internal and external factors, this research will analyze the effective components in the territorial expansion of Muslim Arabs in Iran during the Rashidun Caliphate era.

Results and Discussion

A- Territorial expansion of Muslim armies affected by the geostrategic vulnerability of the Sassanid urban network

The purposeful connection of urban settlements in the Sasanian period through the development of transportation routes and the construction and strengthening of midway centers formed the basis for trade expansion and increased connectivity among different regions of the empire. Therefore, unlike previous dynasties, during the Sasanian era, cities were more economically and commercially interdependent. Consequently, the fall of any city had a more significant impact on other cities and regions. Conversely, the kings' confidence in the defensive capabilities of the border tribes and their belief in the vast deserts of the Arabian Peninsula as an effective natural barrier against the Arabs led them to underestimate the geostrategic threat from the peninsula. The Arab clans who joined the Islamic army in the northern Arabian Peninsula played a significant role in the Muslim Arab victory due to their familiarity with the region's environmental conditions.

B- Function of territorial expansion in the integration of Arabian Peninsula desert tribes with the Islamic Caliphate

Before the advent of Islam, the primary elements of the social life of Arabian Peninsula were tribalism, a lack of centralized political governance, and an economy based on nomadic pastoralism and clan lineage. The majority of the Islamic army's military forces were composed of Arabs who had recently converted to Islam in the final years of the Prophet's life and shortly after his death. Therefore, a new geopolitical policy was needed to unify the tribes and address their concerns. In this regard, with the goal of territorial expansion, there was a return to the characteristics of desert tribes to facilitate the establishment of sovereignty throughout the Islamic Caliphate.

C- Geo-economics components of Muslim territorial expansion in Iran during the Sassanid era

Trade and commerce, traditionally regarded as a major source of income for the people of Mecca and Medina, had been weakened due to territorial disputes with neighboring political entities. As a result, geopolitical territorial expansion was encouraged to achieve economic benefits, with the approval and participation of the Prophet's close companions and desert tribes who sought to secure their own financial interests and political power.

D- Deepening the rift between government and people at the end of the Sasanian era and its effect on Muslim-Arab territorial expansion

Sassanid Iran's class structure was based on a caste system that didn't allow for social mobility. This system was even endorsed by Zoroastrian theologians. Additionally, prolonged wars between the Sassanid Empire and the Roman Empire resulted in the destruction of young, productive members of Iranian society. This issue contributed to the stagnation of agriculture and livestock farming, as well as growing public dissatisfaction with the government. As a result, the king's authority declined at the end of the Sassanid era, and the people became disillusioned with the Sassanid dynasty.

Conclusions

A combination of internal threats and external pressures led to the emergence of territorial policies. This resulted in the expansion of the Muslim Arab conquests into territories surrounding the Islamic Caliphate, including Iran. From an internal perspective, the conquests helped to bridge the social divide within the Islamic government, particularly between the newly Muslim nomadic tribes and the central government. Externally, the material benefits, such as economic privileges and access to more prosperous territories, motivated various clans to participate in the conquests. Furthermore, the increasing military costs of the war with the Romans, which were often borne by the lower classes of society, intensified the Iranian people's dissatisfaction at the end of the Sassanid era.

کارکردشناسی مؤلفه‌های ژئوپلیتیکی مؤثر بر قلمروگستری اعراب مسلمان در ایران در اواخر دوره ساسانیان

احسان لشگری تفرشی ✉

نویسنده مسئول، گروه جغرافیا، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه یزد، یزد، ایران. رایانامه: lashgari@yazd.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>نوع مقاله: مقاله پژوهشی</p> <p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۵/۲۰</p> <p>تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۶/۰۷</p> <p>تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۶/۲۰</p> <p>کلیدواژه‌ها: ژئوپلیتیک، قلمروگستری، کارکردگرایی، اعراب مسلمان، ساسانیان.</p>	<p>یکی از جنبه‌های مهم تاریخ صدر اسلام گسترش سریع فتوحات به سوی قلمروهای پیرامون در عصر خلفای راشدین (ابوبکر، عمر و عثمان) بود. در باب علل قلمروگستری اعراب مسلمان و چگونگی فتح ایران میان مورخان اسلامی تحلیل‌های متنوعی ارائه گردیده است. در این پژوهش کوشش گردیده با بررسی مستندات تاریخی و با اتکا به روش‌شناسی قیاسی مؤلفه‌های قلمروگستری خلافت اسلامی در چارچوب کارکرد اجزای اجتماعی-محیطی آن بررسی گردد. یافته‌های تحقیق بیانگر آن است که مجموعه‌ای از مؤلفه‌های درون / برون قلمرویی؛ زمینه ساز قلمروخواهی اعراب مسلمان در دوره خلفای راشدین گردید. از منظر درون قلمرویی؛ گسترش فتوحات موجب دستیابی بیشتر اعراب بادیه نشین به امتیازات مادی و اتحاد افزون‌تر آن‌ها با حکومت مرکزی گردید. از بُعد برون قلمرویی نیز با تشدید نارضایتی اعراب سرحددار جنوب بین‌النهرین از حکومت ساسانی و همچنین با وجود آسیب پذیری ژئواستراتژیک شهرهای این منطقه؛ زمینه برای پیروزی سپاهیان مسلمان بر ساسانیان فراهم گردید.</p>

استناد: حافظنیا، تفرشی، احسان. (۱۴۰۳) کارکردشناسی مؤلفه‌های ژئوپلیتیکی مؤثر بر قلمروگستری اعراب مسلمان در ایران در اواخر دوره ساسانیان، پژوهش‌های نوین سیاست جغرافیایی، ۱ (۱)، ۱۵-۲۹.

DOI: <http://doi.org/10.22.34/nrpg.1.1.2>

ناشر: دانشگاه لرستان

مقدمه

گسترش قلمرو نفوذ اندیشه‌های اجتماعی، ادیان و ایدئولوژی‌ها در طول تاریخ امری معمول تلقی گردیده است. به طوری که تمام ایدئولوژی‌ها و ادیان پس از احراز بار سیاسی؛ در صدد بوده‌اند با گسترش حوزه جغرافیایی استقرار؛ مشروعیت و مقبولیت خود را در برابر اندیشه‌ها و ایدئولوژی‌های رقیب پدیدار نمایند. از این رو این عناصر ذاتاً اجتماعی در صورت احراز بار سیاسی می‌تواند ماهیت ژئوپلیتیک پیدا نموده و این ویژگی را در قالب قلمروگستری نشان دهند. از منظر تاریخی مطالعات ژئوپلیتیک کلاسیک همواره معطوف به شناخت عوامل مادی و عینی مؤثر بر کنش ژئوپلیتیکی کشورها و واحدهای سیاسی و از جمله قلمروخواهی و قلمروگستری بوده است (Johnstone, 1991: 136-168). این در حالی است که توفیق یا عدم توفیق قلمروگستری واحدهای سیاسی وابسته به چگونگی استفاده و به‌کارگیری مجموعه‌ای از عوامل انسانی و محیطی است که به این کنش سیاسی ماهیت مکانی - فضایی می‌بخشد.

در این راستا در اواخر دوره حکومت ساسانیان و در زمان خسرو پرویز دین اسلام از شبه جزیره عربستان ظهور یافت. پیامبر اسلام (ص) در نامه‌ای که به چهار فرمانروای آن روز یعنی امپراطوری روم، شاهنشاهی ایران، حاکم مصر و پادشاه حبشه نگاشت و آنها را به دین اسلام دعوت کرد (زرین کوب، ۱۳۸۸: ۲۲). لیکن گسترش جغرافیایی دین اسلام در زمان پیامبر محدود به شبه جزیره عربستان بود و فراتر از آن نرفت. لیکن پس از رحلت پیامبر اسلام (ص) در عصر خلفای راشدین (ابوبکر، عمر و عثمان) بین سال‌های ۶۳۲ تا ۶۵۷ میلادی توسعه فزاینده و گسترش سریع فتوحات اسلامی شکل گرفت. به طوری که دامنه فتوحات اعراب مسلمان به سراسر شبه جزیره عربستان، شام، ایران و شمال آفریقا گسترش یافت و یکی از مقتدرترین امپراطوری‌های زمان خود را ایجاد نمود. در طول دوره حکومت خلفای راشدین دو امپراطوری بزرگ مجاور جهان اسلام؛ یعنی امپراطوری‌های ساسانی و بیزانس شکست‌های نظامی سختی را از مسلمانان متحمل شدند؛ از جمله بعد از رحلت پیامبر و در اواخر دوران خلیفه اول (۶۳۲-۶۳۴ میلادی) جنگ اعراب با ساسانیان آغاز و در تمام دوران خلیفه دوم (۶۳۴-۶۴۳ میلادی) تداوم داشت و در نهایت امپراطوری ساسانی به طور کامل مضمحل گردید.

در باب علل قلمروگستری اعراب مسلمان در دوران خلفای راشدین به سوی ایران و عوامل مؤثر بر اضمحلال کامل امپراطوری ساسانی، دیدگاه‌های مختلفی مطرح شده است. برخی از مورخان عامل پیشرفت چشمگیر اعراب مسلمان در فتح ایران را صرفاً اهداف معنوی و انگیزه‌های دینی آنها می‌دانند (ر.ک: زرین کوب، ۱۳۸۸: ۲۸؛ اشپولر، ۱۳۶۹: ۶؛ منتظر قائم، ۱۳۹۱: ۱۷؛ حاجی بابایی و زارعی، ۱۳۹۳: ۱۱۲؛ ازغندی و همکاران، ۱۳۹۲: ۲ و آقازاده و همکاران، ۱۳۹۰: ۲). برخی دیگر از اندیشمندان نیز علت گسترش سریع فتوحات مسلمانان در ایران را ناشی از ضعف قوای نظامی ساسانیان در اثر نبردهای طولانی با رومیان (زیدان، ۱۳۸۹: ۵۷) و همچنین نارضایتی توده‌های مردم ایران از فساد حکومت و به‌ویژه نظام ظالمانه کاستی، انحراف موبدان زرتشتی، نزاع میان اشراف، آشفتگی مربوط به جانشینی پادشاهان و بی‌ثباتی سیاسی و حتی اپیدمی طاعون قلمداد می‌نمایند. این دسته از مورخان استقبال طبقه فرودست جامعه ایران از آموزه‌های عدالت‌طلبانه اسلامی را عامل قلمروگستری سریع اعراب مسلمان می‌دانند (لمبتون، ۱۳۶۲: ۶۲).

در نقطه مقابل، برخی دیگر از اندیشمندان بیش از آنکه علت گسترش سریع فتوحات اسلامی در ایران را در نابسامانی اجتماعی داخل حکومت ایران جستجو نمایند، آن را در انگیزه‌های مادی اعراب جستجو می‌نمایند. این افراد انگیزه اخذ غنایم و کسب ثروت را مهمترین انگیزه سپاه مسلمان در قلمروگستری به سوی سرزمین ساسانیان پنداشته‌اند. آنها معتقدند اکتفا نمودن سپاهیان اعراب به کسب غنایم در این دوره و برقراری جزیه بر ساکنان شهرها و مناطق، بدون تلاش برای تبلیغ اسلام نشان می‌دهد که در دوره خلفا قلمروگستری به ایران تنها به دلیل ترویج آموزه‌های اسلامی نبوده است (دینوری، ۱۳۸۳: ۱۴۷). به همین دلیل رواج آموزه‌های زرتشتی تا دهه‌ها بعد از ورود اسلام به ایران ادامه داشته است.

در این راستا با توجه به تشتت آراء در باب تحلیل علل این فتوحات، شناخت و پیکربندی الگوی کارکردی مؤلفه‌های قلمروگستری اعراب مسلمان مبتنی بر مقتضیات تاریخی - فضایی اقتضا می‌کند که این مطالعات در چارچوب جامع‌تری تحلیل

گردد. از سوی دیگر با توجه به اینکه بیشتر منابع تاریخی مرتبط با فتح ایران در این دوره از سوی فاتحان نگاشته شده است و همچنین از آنجا که میان این مورخان در مورد چگونگی فتح ایران و عوامل مؤثر بر آن اشتراک نظر وجود ندارد؛ در نتیجه، تحلیل چگونگی کارکرد مؤلفه‌های قلمروگستری اعراب مسلمان در اواخر دوران ساسانیان کمک می‌کند تا تحلیل دقیق‌تری در مورد انگیزه‌ها و علل سرعت فزاینده فتوحات آنها در ایران ارائه گردد.

مبانی نظری

مفهوم شناسی قلمروگستری در ژئوپلیتیک کلاسیک

قلمرو؛ عرصه‌ای از فضا است که واحدهای اجتماعی از آن به عنوان منطقه انحصاری خود دفاع می‌کنند و سعی در افزایش نفوذ در قلمروهای دیگر دارند و پدیده‌ای فطری و غیرقابل حذف از رفتار می‌باشد. بنابراین مفهوم قلمرو گویای گستره حاکمیت و تملک واحدهای سیاسی و بازیگران با اتکا به ابزارهای قدرت می‌باشد که می‌تواند در اشکال نفوذ، تعامل، محدودسازی و تصرف نمود یابد (حافظ نیا و کاویانی راد، ۱۳۹۳: ۱۹۱). این در حالی است که در قلمرو فضایی سرزمین، حاکمیت به مثابه بالاترین قدرت زورآوری به ساماندهی و کنترل رفتار قلمروخواهانه انسان‌ها، طبقات اجتماعی و اصناف در رقابت با یکدیگر می‌پردازد. در حالی که در محدوده فراسرزمینی چنین نیروی سامان بخشی وجود ندارد و پیروزی در رقابت مبتنی بر استفاده از داده‌های محیطی و انسانساخت، تعیین کننده حدود قلمروخواهی حکومت‌ها می‌باشد. بنابراین عینی‌ترین وجه رفتار قلمروخواهانه مبتنی بر عملکرد حکومت/ کشور ساماندهی می‌گردد و در طول سده گذشته در چارچوب مفهوم ژئوپلیتیک کلاسیک برسازی گردیده است (احمدی و دیگران، ۱۳۹۸: ۵).

در این راستا ژئوپلیتیک کلاسیک همواره به دنبال شناخت اثرگذاری مؤلفه‌های طبیعی و انسانساخت قلمرو در شکل‌دهی به تصمیمات سیاسی حکومت‌ها بوده است (رحیمی و دیگران، ۱۳۹۸: ۱۵). در این دیدگاه، ژئوپلیتیک به مطالعه و پیشنهاد راهکارهایی می‌پردازد که با توسل به عوامل قدرت‌آفرین و دفع عوامل تهدیدزا، تحصیل قدرت از مناطق جغرافیایی برای حکومت‌ها و بازیگران سیاسی امکان‌پذیر گردد. از منظر ژئوپلیتیک کلاسیک، حکومت‌ها و بازیگران سیاسی برای تصرف فرصت‌ها و مقدمات و دفع تهدیدات موجود در فضاهای جغرافیایی به رقابت پرداخته و سعی می‌نمایند نفوذ خود را در فضای قدرت‌آفرین توسعه داده و این گونه فضاها را به قلمرو اعمال اراده خود بیفزایند و بر عکس رقبا را از این فضاها بیرون برانند. از منظر فلسفی، ژئوپلیتیک کلاسیک در برابر ژئوپلیتیک انتقادی قرار گرفته است و درصدد مطالعه چگونگی گسترش قلمرو حاکمیتی بازیگران و حکومت‌ها بر مبنای دستیابی به اهداف مادی می‌باشد (حافظ نیا، ۱۳۸۴: ۲۵).

در چارچوب ژئوپلیتیک کلاسیک، کارکرد مؤلفه‌های قلمروگستری^۱ کشورها و واحدهای سیاسی در طول زمان می‌تواند متناسب با چگونگی احراز بار سیاسی عناصر اجتماعی- اقتصادی تحول یابد. به بیان دیگر این رویکرد اگرچه شرح تجربی صرف از ژئوپلیتیک را مردود می‌داند؛ لیکن بطور ضمنی شرح تجربه گرایانه از هستی را می‌پذیرد (ترکمه و دیگران، ۱۴۰۱: ۱۸). در ژئوپلیتیک کارکردگرا کنش متقابل عوامل اجتماعی- محیطی در به انجام رساندن اهداف واحدهای سیاسی در قلمروزیایی و قلمروزدایی مورد مطالعه قرار می‌گیرد. از جمله عواملی همچون دین و مذهب، زبان، قومیت، نژاد و ایدئولوژی سیاسی و غیره می‌توانند توسط بازیگران سیاسی و حکومت‌ها در مقاطع زمانی مختلف مورد استفاده قرار بگیرند و مبدأ بسیج اجتماعی جوامع جهت دستیابی به منافع ژئوپلیتیک باشند (لشگری، ۱۴۰۲: ۱۳۴). از این رو روابط و کنش‌های ژئوپلیتیک متناسب با الگوی کنش متقابل نیروهای اجتماعی- سیاسی اشکال نوینی به خود می‌گیرد و در نتیجه مطالعه آنها نیازمند پیکربندی این مؤلفه‌ها در زمینه اجتماعی- تاریخی آنها می‌باشد. این پیکربندی به معنای وابستگی متقابل میان عناصر در یک مجموعه منسجم و به هم پیوسته در جهت دستیابی به اهداف مادی می‌باشد.

در این راستا در مطالعه قلمروگستری حکومت‌ها و واحدهای سیاسی، مؤلفه‌های دخیل دارای روابط متقابل و در مجموعه‌ای منسجم شناخته می‌شوند که البته دارای ویژگی یکتاگونگی فضایی می‌باشند و نتیجه مطالعات، مؤید کشف نظم حاکم بر کنش‌ها

و روابط ژئوپلیتیکی در محدوده زمانی - فضایی مشخص می‌باشد. این نگاه کارکردمحور و ویژه‌نگر نه به معنای تفسیر ذهنی و یا گفتمانی الگوهای قلمروخواهی و قلمروگستری، بلکه درصدد به رسمیت شناختن اقتضائات موزائیک گونه آن می‌باشد. بدین سان از تقلیل مطالعات ژئوپلیتیک به اجزاء صرف ذهنی اجتناب گردیده و تلاش می‌گردد ماهیت درهم تافتنه، زنده و اجتماعی یک نظام کنش ژئوپلیتیکی شناسایی گردد. در عین حال به دنبال تحمیل غایت‌گرایی و ایدئالیسم ذهنیت محور بر ژئوپلیتیک نبوده و آن را بیرون از روابط مادی میان نیروهای اجتماعی تبیین نمی‌نماید. بر این مبنا، به‌رغم اینکه بنیان هستی‌شناختی کنش‌های قلمروخواهی و قلمروگستری واحدهای سیاسی در جهت کسب قدرت و امنیت در رقابت‌های فضایی می‌باشد، از آنجا که ماهیت قدرت سیاسی، متأثر از جابه‌جایی نیروهای اجتماعی مستقر در قدرت تغییر می‌یابد، پویایی به بخش جدایی‌ناپذیر کنش‌های ژئوپلیتیک بدل می‌گردد.

روش تحقیق

شناسایی مؤلفه‌های قلمروگستری واحدهای سیاسی نیازمند اتخاذ روش‌شناسی قیاسی است که از طریق آن بتوان علل تطبیق‌پذیری یک الگوی بدیع از قلمروگستری را در چارچوب کارکرد اجزای اجتماعی - محیطی آن بررسی نمود. به بیان دیگر با اتکا به این الگوی نظام‌مند؛ ظهور قلمروگستری اعراب مسلمان از طریق روابط سیستماتیک مؤلفه‌های انسانی و محیطی مورد راستی‌آزمایی قرار می‌گیرد. در این راستا در پژوهش حاضر کوشش گردیده با استفاده از منابع اسنادی و کتابخانه‌ای، در مرحله نخست، مفهوم ژئوپلیتیک و نقش کارکردی مؤلفه‌های مکانی - فضایی در ظهور آن بررسی گردد. سپس از طریق شیوه تحلیل استنتاجی، ضمن تطبیق قلمروگستری اعراب مسلمان با مجموعه‌ای از تهدیدات درون قلمرویی و امتیازات برون قلمرویی خلافت اسلامی، به واکاوی مؤلفه‌های مؤثر در قلمروگستری اعراب مسلمان در ایران در دوره خلفای راشدین پرداخته شود.

یافته‌های تحقیق

قلمروگستری سپاهیان مسلمان متأثر از آسیب‌پذیری ژئواستراتژیک شبکه شهری ساسانیان

یکی از راه‌های کسب مشروعیت و نمایش قدرت سیاسی توسط پادشاهان در ایران باستان احداث شهرها و نمادپردازی مختص پادشاهان در شهرهای بنا شده بود. به بیان دیگر، احداث شهرها در ایران باستان به مثابه حق انحصاری پادشاهان شمرده می‌شد و پادشاهان ساسانی نیز مطابق این دیدگاه در قلمرو سیاسی ایران شهرهای متعددی را احداث نمودند که بر خلاف سلسله‌های پیشین، این شهرها دارای نظام اداری - اقتصادی یکپارچه‌تر بودند (لوکونین، ۱۳۹۳: ۱۲۳). به بیان دیگر اتصال هدفمند سکونتگاه‌های شهری در دوره ساسانیان به یکدیگر از طریق توسعه راه‌های مواصلاتی و احداث و تقویت کاروانسراها و مراکز پشتیبانی بین راهی، زمینه‌ساز گسترش تجارت و هم‌پیوندی بیشتر در مناطق مختلف این امپراطوری بود. بنابراین بر خلاف سلسله‌های پیشین، در عهد ساسانیان میزان وابستگی اقتصادی و تجاری شهرها به یکدیگر بیشتر بود و سقوط هر کدام از آنها توسط اعراب مسلمان موجب می‌گردید سایر شهرها و مناطق از نظر پشتیبانی در محدودیت بیشتری قرار بگیرند (Smith, 2005: 84). از این رو یکی از زمینه‌های مهم قلمروگستری اعراب مسلمان به سوی قلمرو ساسانیان ناشی از موقعیت ژئواستراتژیک شهرهای ساسانی در بین‌النهرین و آسیب‌پذیری دفاعی آنها در برابر اعراب مسلمان بود. به بیان دیگر با توجه به اینکه منظور از ژئواستراتژی، استفاده از مقتضیات جغرافیایی جهت پیروزی بر رقبا در منازعات نظامی است (Gray, 1986: 7)؛ موقعیت جغرافیایی این شهرها و نقش آفرینی کارکردی آنها نسبت به سایر سکونتگاه‌های قلمرو ساسانی موجب می‌گردید که با تصرف هر کدام از آنها توسط اعراب مسلمان حکومت ساسانی تحت فشار بیشتری قرار گیرد.

از سوی دیگر اطمینان پادشاهان از توانایی دفاعی قبایل سرحددار و اعتقاد آنها به اینکه بیابان‌های وسیع شمال شبه جزیره عربستان مانع طبیعی مؤثری در برابر اعراب می‌باشد، موجب گردید که آنها چندان به خطر ژئواستراتژیک از ناحیه شبه جزیره عربستان توجه ننمایند. به طوری که حکومت ساسانیان از مجموعه‌ای از قبایل سرحددار جهت کنترل طوایف صحراگرد شبه جزیره عربستان و ممانعت از تعرض آنها به مناطق مرزی ایران استفاده می‌نمود (فاتحی‌نژاد، ۱۳۹۳: ۷). بخش جنوبی این منطقه در مجاورت با شبه جزیره عربستان از مناطق بیابانی تشکیل شده بود و با توجه به وسعت منطقه و فقدان وجود دولت در شبه جزیره عربستان حکومت ساسانیان از این منطقه احساس خطر نمی‌کرد. طوایف عرب ملحق شده به سپاه اسلام در شمال شبه جزیره

عربستان نیز به سبب آشنایی با شرایط محیطی منطقه در پیروزی اعراب مسلمان نقش بسزایی داشتند (عبادی و ادیبان، ۱۴۰۱: ۴۶). سادگی خوراک و پوشاک این طوایف بادیه‌نشین و آشنایی آنها با جنگ در بیابان سبب می‌شد که قادر باشند در مدت زمان طولانی سکونتگاه‌ها و مراکز نظامی ساسانیان را محاصره و تصرف نمایند. ضمن اینکه مناطق بیابانی جنوب بین‌النهرین فاقد موانع محیطی و توپوگرافیک بودند و این طوایف قادر بودند با جابه‌جایی‌های سریع و اصل غافل‌گیری، مناطق سرحدی ساسانیان را تصرف نمایند (قائدان، ۱۳۸۲: ۸۴). همچنین تمرکز ژئواستراتژیک ساسانیان بر شمال بین‌النهرین و ارمستان به منظور جلوگیری از قلمروافزایی امپراطوری روم سبب غفلت آنها از جنوب بین‌النهرین و شبه جزیره عربستان گردیده بود.

لیکن یکی از مهمترین شهرهای سرحدی ساسانیان در منطقه بین‌النهرین که در مراحل اول جنگ با اعراب و در دوره خلیفه اول سقوط نمود، شهر "حیره" بود که اغلب کاروان‌های تجاری جهت عزیمت به منطقه شامات از این شهر عبور می‌نمودند (خسروی‌نژاد و دیگران، ۱۴۰۰: ۱۲۲). تسلط سپاه اسلام بر آن موجب می‌شد که ارتباط ساسانیان با غرب رودخانه فرات و منطقه شامات در تنگنا قرار گرفته و پایتخت ساسانیان در تیسفون بیش از پیش در معرض خطر قرار گیرد. از آنجا که در شهرهایی نظیر حیره و انبار در بین‌النهرین مخازن بزرگ آذوقه و مهمات قرار داشت، تصرف سریع آنها در مراحل اولیه پایتخت ساسانیان را در وضعیت بی‌دفاع قرار داد. تیسفون پایتخت زمستانی ساسانیان و سایر شهرهای بین‌النهرین، مهمترین سکونتگاه‌های شهری غرب قلمرو ساسانی به شمار می‌رفتند. با شکست ارتش ساسانیان در نبرد قادسیه نه تنها پایتخت ساسانیان به تصرف اعراب مسلمان درآمد، بلکه بسیاری از خزائن حکومتی و انبار مهمات مورد تصرف واقع شد. این خود عاملی بود که خلافت اسلامی را جهت گسترش سریع قلمرو به سوی ایران ترغیب نمود و زمینه برای شکست‌های بعدی ساسانیان در نبردهای جولولا و نهاوند فراهم گردید. ضمن اینکه تسلط بر بین‌النهرین موجب تسلط اعراب بر راه‌های مهم تجاری غرب آسیا می‌گردید و ثروت فراوانی را نصیب آنها می‌نمود (پورشریعی، ۱۳۹۷: ۲۹). پس از شکست ساسانیان در نبرد جولولا و نهاوند نیز از آنجا که این شهرها در مسیر مواصلاتی به فلات مرکزی ایران قرار داشتند، در نتیجه با اشغال آنها ورود سپاه اعراب به فلات مرکزی تسهیل شد و گسترش فتوحات بعد از این جنگ‌ها سرعت فزاینده‌ای یافت.

با گسترش فتوحات و تداوم جنگ‌ها، زمینه برای شکل‌گیری ارتش دائمی در خلافت اسلامی فراهم گردید و گروهی از نظامیان با دریافت مواجب ثابت در جهت شرکت در جنگ‌ها به کار گرفته می‌شدند. ضمن اینکه لزوم حضور لشکریان مسلمان در قلمروهای مفتوحه ایران به جهت تثبیت فتوحات، موجب پدید آمدن شهرهای نظامی همچون کوفه و بصره و پایگاه‌های نظامی برای اسکان همین جنگاوران دائمی گردیده بود. در دوره خلیفه دوم، بخشی از قبایل شبه جزیره عربستان به بین‌النهرین و فلات ایران کوچانده شدند و این حضور آنها در قلمرو و شهرهای نظامی نقش مهمی در تثبیت فتوحات در ایران داشت.

کارکرد قلمروگستری در انسجام طوایف بادیه‌نشین شبه جزیره عربستان با خلافت اسلامی

غالب نیروهای نظامی سپاه اسلام نیز از همان اعرابی بودند که در سال‌های آخر رسالت پیامبر اسلام ایمان آورده بودند و اندکی بعد از رحلت پیامبر اسلام (ص) نیز به ارتداد گرویدند. به‌ویژه در عصر خلیفه اول، فقدان جایگاه کاریزماتیک پیامبر و آغاز جنبش‌های ارتدادی برخی طوایف در شبه جزیره عربستان که به دنبال بازگشت به خصلت دوران جاهلی بودند و بیم آن می‌رفت که در قالب جنبش اهل رده، بار دیگر ناحیه‌گرایی قبیله‌ای دامن‌گیر جامعه اسلامی گردد (Watt, 1994: 85). شورش اهل رده بزرگترین خطر داخلی بود که انسجام جامعه اسلامی را در دوره اول با چالش روبه‌رو نموده بود. کمک گرفتن از آموزه‌های دینی برای ایجاد تبعیت میان طوایف بادیه‌نشین و استوار ساختن خلافت اسلامی به تنهایی کافی نبود و ارزش‌های دوران جاهلی همچنان در میان طوایف خارج از مکه و مدینه به میزان زیادی حکمفرما بود. به‌ویژه با گسترش محدوده سرزمینی خلافت اسلامی، تعارض میان تجار و یکجانشینان مکه و مدینه که رهبری امت اسلامی را در عهد خلفا بر عهده داشتند و طوایف بادیه‌نشین شبه جزیره عربستان شدت گرفت و این طوایف همواره آماده عصیان و تمرد از فرامین خلافت اسلامی بودند. تنها عاملی که قادر بود این قبایل و ساکنان مکه و مدینه را ذیل یک هویت واحد منسجم نماید، قلمروگستری خلافت بر ضد واحدهای سیاسی مجاور بود (پتروشفسکی، ۱۳۶۳: ۴۹).

سال نهم هجری و یکسال پیش از رحلت پیامبر اسلام به دلیل انبوه مراجعات قبایل به‌ویژه در خارج از شهرهای مکه و مدینه به پیامبر جهت بیعت با ایشان، به عنوان "سال بیعت" نام گذاری گردید. نظر به اینکه بسیاری از این تازه‌مسلمانان در سال‌های پایانی بعثت پیامبر به اسلام گرویده بودند (حافظ نیا و دیگران، ۱۳۹۶: ۹) در نتیجه، آموزه‌های اسلامی در میان آنها تعمیق نیافته بود. از سوی دیگر اجرای اصول اسلامی در دوره خلفا سبب تحدید اختیارات پیشین سران قبایل در امور داخلی خود و مخالفت آنها با تمرکزگرایی در خلافت اسلامی گردید. به طوری که از دوره زعامت خلیفه اول به تدریج با تضعیف جایگاه حکومت‌های محلی - طایفه‌ای در مناطق مختلف شبه جزیره عربستان اعتراض طوایف بادیه‌نشین بسامد مضاعفی یافت و خود را در قالب جنبش اهل رده نمایان ساخت. ضمن اینکه در آغاز حکمرانی خلیفه اول، شبههاتی از سوی برخی از صحابه پیامبر در مورد مشروعیت تصرف مصدر خلافت توسط وی مطرح شده بود و پاره‌ای از آنها حاضر به بیعت با خلیفه اول نشدند (یعقوبی، ۱۳۸۹: ۱۴۳-۱۴۴). همچنین در این مقطع تاریخی ادعای پیامبری نیز از سوی برخی در میان برخی از قبایل تازه‌مسلمان ظهور نموده بود که غالباً به دلیل عدم تعمیق آموزه‌های اسلامی در میان تازه‌مسلمانان و تمایل آنها به پیروی از سنت‌های پیشینی خود بود. پیش از ظهور دین اسلام عناصر اصلی حیات اجتماعی شبه جزیره عربستان وجود زندگی طایفه‌ای، نبود حاکمیت سیاسی فراگیر، فقدان اقتصاد متکی بر یکجانشینی و وجود عصبیت و گرمی‌داشت نسب طایفه‌ای بود (فیرحی، ۱۳۸۶: ۱۳۷).

بنابراین انسجام آفرینی، نیازمند سیاست ژئوپلیتیکی نوینی بود که با خوی طوایف بادیه‌نشین متجانس باشد. در چنین زمینه اجتماعی مؤلفه قلمروگستری خلافت اسلامی قادر بود انسجام اجتماعی طوایف مختلف را ایجاد نموده، مشروعیت لازم جهت تمرکز مدیریت سیاسی قلمرو اسلامی را تأمین کند. از این رو در ذیل هدف قلمروگستری، بازگشتی به صفات طوایف بادیه‌نشین صورت گرفت تا امکان تثبیت حاکمیت خلافت اسلامی در سراسر قلمرو خلافت اسلامی فراهم گردد.

از این رو یکی از کارکردهای قلمروگستری، جایگزینی تمایز هویتی میان خلافت و این طوایف با تمایز آفرینی میان خلافت و امپراطوری‌های مجاور جهان اسلام بود. در این راستا بلافاصله پس از سرکوب طوایف مرتد، خلیفه اول، سپاه بزرگی را برای گسیل به منطقه شام فراهم کرد و مدتی بعد نیز حمله به ایران در دستور کار قرار گرفت و در دوره دو ساله خلیفه اول، منطقه سرحدی حیره از قلمرو ساسانیان به تصرف مسلمانان درآمد. در پی کسب این نخستین پیروزی‌های خلیفه اول در کسب فتوحات به‌ویژه در ایران، موقعیت وی در مدیریت سیاسی قلمرو خلافت بهبود یافت و زمینه برای ایجاد هویت منسجم اجتماعی فراهم گردید (گوهری، ۱۳۹۸: ۵). بنابراین به‌رغم اینکه تا پیش از ظهور اسلام قدرت نظامی این قبایل بدوی در جهت نزاع‌های خرد و کم‌اهمیت منطقه‌ای و میان قبایل به کار می‌رفت، پس از قرارگرفتن خلیفه اول در مصدر قدرت سیاسی، قدرت نظامی آنها در راستای گسترش فتوحات و برساخت هویت متجانس امت اسلامی به کار گرفته شد. خلیفه دوم نیز جهت تقویت این سیاست تمام طوایف شبه جزیره عربستان را فراخواند و با کسب فتوحات بزرگ به ویژه در ایران به عنوان پایه‌گذار امپراطوری وسیع اسلامی شناخته شد. به‌ویژه در دوران خلیفه دوم خطر ارتداد طوایف بادیه‌نشین از میان رفته بود و از این جهت، استمرار فتوحات در جهت افزایش قدرت و تثبیت مرزهای امت اسلامی و بشارتی وعده داده شده از سوی خداوند معرفی می‌گردید.

این فتوحات، شهرنشینان و قبایل شبه جزیره عربستان را به امت واحدی تبدیل نمود که در قلمروگستری حاکمیت اسلامی رضایت‌مندان سهیم بودند. ضمن اینکه تداوم کارزار فتوحات توسط خلفای راشدین موجب گردید تا بخشی از منتقدان خلفا و طوایف بادیه‌نشین به صورت متناوب سرگرم مشارکت در فتوحات باشند و خلافت اسلامی از نقدهای آنها در امان باشد و این مسأله نیز می‌توانست قوام هویت منسجم خلافت اسلامی را ارتقا بخشد. به همین دلیل خلیفه اول که در پی نخستین فتوحات در منطقه شام و بین‌النهرین در اوج قدرت و شهرت قرار داشت، در آخرین روزهای حیات خود «عمر بن خطاب» را به جانشینی خود برگزید و انتقال قدرت به خلیفه دوم به دلیل همین فتوحات به‌سهولت صورت پذیرفت.

از سوی دیگر، کارکرد قلمروگستری خلفای راشدین به سوی مناطق پیرامونی از جمله ایران، به تدریج در قالب تعارض اعراب با سایر اقوام نیز متجلی گردید (محمودپور، ۱۳۹۷: ۱۷۵). چرا که تا پیش از اسلام مجاورت شبه جزیره عربستان با قلمروهای فرهنگی مختلف سبب نفوذ مجموعه‌ای متنوع از ادیان و مذاهب در میان قبایل و حتی یکجانشینان گردیده بود که بسادگی با یکدیگر قابل تجمیع نبود. در این راستا از منظر ژئوپلیتیک فرهنگی، حکمرانان خلافت اسلامی به‌ویژه در دوران خلفای دوم و سوم

با برجسته‌سازی قومیت عربی، آن را در جهت مشارکت طوایف و توده‌های مردم شبه جزیره عربستان در قلمروگستری به کار گرفتند. حتی در دوره خلیفه اول نیز «سیادت قومی» و تفاخر به قومیت عرب در افزایش سرایش اشعار حماسی این دوره تجلی یافت. در دوره خلیفه دوم نیز ساکنان شبه جزیره عربستان غلامان عرب خود را در ازای فدیة آزاد می‌نمودند و مالکیت اعراب بر یکدیگر مذموم شمرده می‌شد. ضمن اینکه طوایف عجم حق اقامت در مدینه را نداشتند و تفوق اعراب بر دیگر اقوام تعبیری از گشایش الهی شمرده می‌شد (دلیر، ۱۳۹۷: ۱۷۱). بنابراین به‌رغم اینکه نیروی نظامی مسلمانان در دوره پیامبر اسلام غالباً از مهاجرین و انصار تشکیل می‌گردید، به‌تدریج در عهد خلفای راشدین با گسترش قلمرو خلافت اسلامی در شبه جزیره عربستان، سایر قبایل عرب نیز به سپاه اسلام پیوستند. با ارجحیت‌یابی قومیت عرب در دوره خلیفه دوم و سوم، گسترش وسیع مرزهای خلافت به منبعی برای ساخت هویت عربی تبدیل گردید و تأکید بر قومیت عربی از بروز تناقض میان طوایف مختلف جلوگیری می‌نمود.

مولفه‌های ژئواکونومیک گسترش فتوحات اعراب مسلمان در ایران در عصر ساسانیان

یکی از زیربناهای کنش ژئوپلیتیکی حکومت‌ها تلاش برای دستیابی و نفوذ به مناطق و نواحی جغرافیایی فرامرزی است که زمینه‌ساز دسترسی یک واحد سیاسی به امتیازات جغرافیایی ثروت آفرین باشد. منطقه بین‌النهرین نیز همواره یکی از مناطق اصلی تولیدات کشاورزی و دادوستد در غرب قلمرو ساسانی به شمار می‌رفت و اعراب به دلیل حاصلخیزی این منطقه آن را «سواد» می‌نامیدند (Donner, 1981: 157). به دلیل فقدان آب‌های جاری در شبه جزیره عربستان، این شبه جزیره ظرفیت کشاورزی در مقیاس گسترده را نداشت و ارتزاق و تأمین نیازهای معیشت ساکنان این شبه جزیره وابستگی فزاینده‌ای به خارج داشت. یکی از مناطق مهم تأمین نیازهای غذایی این ساکنان از منطقه بین‌النهرین تأمین می‌گردید و دستیابی به زمین‌های حاصلخیز بین‌النهرین یکی از نخستین اهدافی بود که در دستور کار خلافت اسلامی قرار گرفت.

از سوی دیگر به دلیل قلمروخواهی ژئوپلیتیکی به‌ویژه در عصر خلیفه اول؛ رکود فعالیت در امور تجاری و بازرگانی در شبه جزیره عربستان مستولی شده بود؛ چنانکه تجارت و بازرگانی که به‌طور سنتی از مهمترین منابع ارتزاق طوایف یکجانشین در مکه و مدینه بود، تحت تأثیر منازعات سرزمینی خلافت اسلامی با واحدهای سیاسی پیرامونی رو به تضعیف گذارده بود. در این مقطع زمانی کاروان‌های تجاری کمتر به مقر سیاسی خلافت اسلامی در مکه و مدینه تردد می‌کردند؛ در حالی که اکثر طوایف این منطقه پیش از ظهور اسلام و همچنین در دوره حیات پیامبر به تجارت مشغول بودند. در نتیجه، قلمروافزایی ژئوپلیتیکی جهت دستیابی به غنایم با تأیید و مشارکت صحابه و طوایف بادیه نشین جهت تأمین منافع مالی خود و دستگاه حکمرانی مورد ترغیب قرار گرفت. در چارچوب این سیاست ژئوپلیتیک، مؤمنان واقعی را کسانی توصیف می‌نمودند که مجاهدان خوبی در راه خدا باشند و این مسأله گرایش به برخورداری از غنایم را در اذهان مؤمنان مشروع جلوه می‌داد (ترنر، ۱۳۷۹: ۴۶). در ژئوپلیتیک سنتی نیز ظهور انسجام میان نیروهای اجتماعی در باب قلمروگستری ناشی از دستیابی به اهدافی مادی است که آنها را به کنش هماهنگ اجتماعی سوق می‌دهد.

بر این مبنای، گسترش فتوحات، ثروت فراوانی را برای قبایل شبه جزیره عربستان و حتی صحابه پیامبر اسلام فراهم می‌نمود. شکل‌گیری مهاجرت گسترده اعراب به داخل این مناطق فتح شده، از یک سو باعث تحکیم هرچه بیشتر سلطه حکومت اسلامی بر این مناطق می‌گردید و از سوی دیگر سبب ارتقای سطح رفاه این طوایف عرب می‌شد. در این راستا به تدریج بخشی از مسلمانان در نتیجه بهره‌مندی از غنایم در زمره ثروتمندترین افراد شبه جزیره عربستان قرار گرفتند. این مسأله سبب می‌گردید قلمروخواهی، مورد تأیید صحابه نیز قلمداد گردد. به عنوان نمونه «عبدالرحمن بن عوف» در دوران خلفای دوم و سوم ثروت فزاینده‌ای را به دست آورد و از جمله شارحان و تأییدکنندگان قلمروافزایی ژئوپلیتیکی این دوره بود (امامی جو و رضوی، ۱۳۹۱: ۴۳).

از سوی دیگر در دوره خلیفه اول، حکومت نوپای اسلامی وابستگی زیادی به زکات و مالیات دریافتی از تازه‌مسلمانان داشت و این مسأله به تسریع روند ارتداد میان تازه مسلمانان به‌ویژه در مناطق جغرافیایی دور از مکه و مدینه کمک نمود. مخالفت ابتدایی این طوایف بابت پرداخت زکات الزاماً مشتمل بر انکار ضروریات دین اسلام نبود و یکی از عوامل اطلاق ارتداد به این قبایل، تمکین نکردن آنها نسبت به پرداخت زکات به دستگاه خلافت اسلامی بود. به‌ویژه بخشی از قبایل بدوی که در اواخر دوره پیامبر (ص)

به اطاعت از اسلام گرویده بودند، اندکی پس از رحلت رسول اکرم (ص) از پرداخت زکات استنکاف نمودند. این دسته از قبایل چاره‌ای جز جنگ با خلافت و یا ابراز اطاعت نداشتند. ضمن اینکه غیرمسلمانان در صورتی که تمایلی به پذیرش دین اسلام از خود نشان نمی‌دادند مکلف بودند که به حکومت اسلامی جزیه بپردازند (ولوی و بختیاری، ۱۳۸۹: ۱۵۶). استنکاف این طوایف از پرداخت مالیات و زکات در دوره خلیفه اول چالش‌های زیادی را پدید آورده بود و آسان‌ترین راه جهت موافقت این طوایف جهت پرداخت زکات استفاده حکومت از توان رزمی آنها در گسترش فتوحات و سهیم نمودن آنها در غنائم بود.

این طوایف بادیه نشین به دلیل کمبود منابع زیستی و فقدان اقتضانات یکجانشینی غالباً به صورت پراکنده می‌زیستند و جز در جهت منافع اقتصادی، آمادگی و تمایل چندانی برای پذیرش هیچ نوع انسجام و کنش جمعی هماهنگ را نداشتند. از این رو خلیفه اول درصدد بود با سیاست قلمروگستری انگیزه مادی این طوایف را برای مشارکت در سپاه اعراب به کار گیرد. در نتیجه، پس از پایان جنگ‌های رده، خلیفه اول ضمن ارسال نامه‌هایی به مردم طائف، یمن و کل اعراب حجاز و نجد، آنان را به جهاد در راه گسترش قلمرو اسلامی دعوت و در همین نامه‌ها وعده غنائم موجود در سرزمین شام را به آنها داد (جعفریان، ۱۳۸۰: ۳۹). تا پیش از اسلام نیز طوایف بادیه نشین همواره به سرزمین ایران به مثابه قلمروی آباد می‌نگریستند و به همین دلیل در اغلب موارد هدف اصلی طوایف بادیه‌نشین عربستان در الحاق به سپاه اعراب مسلمان دست‌یابی به سرزمین‌های حاصلخیز و گشایش اقتصادی بود (ترکمنی آذر، ۱۳۹۹: ۱۷). در این راستا «خالد بن ولید» به عنوان یکی از اصلی‌ترین سرداران جنگ‌های خلیفه اول در مسیر فتوحاتی که در مسیر عراق و شام انجام داد در جهت معرفی آموزه‌های اسلام اقدام چندانی ننمود و غالباً بر کسب غنائم و تسلط بر سرزمین‌ها تأکید داشت. همچنین «سعدبن ابی وقاص» فرمانده سپاه مسلمانان پس از پیروزی در جنگ قادسیه و فتح شهر تیسفون پایتخت ساسانیان، غنائم به دست آمده از آن را میراث مشروع مسلمانان دانست (ابن اثیر، ۱۳۷۴: ۳۳۱).

خلیفه دوم نیز در سال هفتم خلافت خود، الگوی نوینی از تقسیم غنائم و مقرری‌ها را اجرا نمود که موجب نیاز افزون‌تر به کارکرد قلمروافزایی ژئوپلیتیکی بود. در این روش سابقه افراد در گرویدن به اسلام، ملاک تعیین میزان بهره‌مندی از غنائم و عطایا شناخته می‌شد و از این رو اقوام حاضر در مکه و مدینه به جهت تقدم در پیوستن به اسلام از مزایای بیشتری در رابطه با غنائم برخوردار شدند. تقسیم بر اساس سابقه ایمان به اسلام و نسبت خویشاوندی با پیامبر اسلام (ص) موجب شکل‌گیری طبقات نوظهور «اشراف ثروتمند» به‌ویژه از میان قبیله قریش گردید (برزگر، ۱۳۸۵: ۱۳۱). دیری نگذشت که بخش زیادی از صحابه و مسلمانان نخستین با دارا بودن درآمدهای سرشار و تسلط بر مناصب حکومتی به جهت پیشگامی در پیوستن به دین اسلام، تنازعات طبقاتی را در خلافت اسلامی پررنگ نمودند. این معیار سبب گردید که قبایل مستقر در خارج از جغرافیای سیاسی کانون خلافت، کمتر از این مواهب بهره‌مند گردند و نسبت به این تبعیض اعتراضاتی را نشان دهند.

از این جهت خلافت اسلامی جهت توجیه این قبایل و کسب رضایت هرچه بیشتر، آنان را به حضور در فتوحات سرزمینی دعوت می‌کرد و بهره‌مندی بیشتر از غنائم را منوط به حضور در جنگ و کسب پیروزی و فتح سرزمین‌های جدید می‌دانست. دیری نگذشت که خلیفه دوم برای ترغیب بیشتر طوایف بادیه نشین، خمس سهم غنائم را که متعلق به حکومت بود به آنها اعطا نمود تا انگیزه مشارکت آنها در فتوحات افزایش یابد. با گسترش فتوحات و اشتیاق روزافزون اعراب مسلمان برای حضور در سپاه اسلام قوانین مربوط به سربازان و جنگجویان در دوره خلیفه دوم نظم بیشتری یافت و اسامی سربازان و مقدار ارزاق و میزان مواجب آنها در دفاتر دیوان دولتی ثبت و ضبط گردید. اعطای مواجب و در نظر گرفتن سهم سربازان از غنائم بر پایه جایگاه قبایل و سابقه اعتقاد آنها به اسلام صورت می‌گرفت و این رویه سبب گردید شرکت داوطلبانه آنها در جنگ‌ها به مشارکت ادواری و تا حدی اجباری تبدیل گردید.

خلیفه سوم نیز در بهره‌مندی از غنائم، وابستگان خود را در ارجحیت قرار داد و سیاست عربی‌گرایی خلیفه دوم جای خود را به سیاست «بنی‌امیه‌گری» خلیفه سوم داد. به گونه‌ای که علاوه بر ایجاد تسلط سیاسی خاندان اموی بر امپراطوری اسلامی، بخشی از اراضی و املاک به دست آمده در جنگ‌ها را به خاندان اموی واگذار نمود. به‌ویژه در دوره خلیفه سوم، زمین‌های وسیع و پهناور در اختیار صحابه و امویان قرار گرفت و طبقه ملاکان بزرگ شکل گرفت (جعفریان، ۱۳۸۷: ۱۳۹). این سیاست نیز ابتدا با تأئی و

سپس با سرعت بیشتر در تمام دوران حکومت وی در جریان بود و از این رو در دوره خلیفه سوم نیز وعده دستیابی به غنایم بیشتر به قبایل مسلمان را منوط به مشارکت آنها در فتوحات نموده بود.

تعمیق گسست بین حکومت و مردم در اواخر دوران ساسانیان و اثرگذاری آن بر قلمروگستری اعراب مسلمان

در اواخر دوران ساسانیان روحانیون زرتشتی به فساد کشیده شدند و همکاری آنان با اشراف و پادشاهان ضعیف موجب کاهش جایگاه معنوی‌شان در نزد مردم گردید و بدعت‌های دینی افزایش یافت. قشربندی اجتماعی ایران در دوره ساسانی مبتنی بر نظام کاستی بود که در چارچوب آن امکان تحرک اجتماعی وجود نداشت و موبدان زرتشتی نیز نظام کاستی را تأیید می‌نمودند. به بیان دیگر مشروعیت‌دهی موبدان زرتشتی به نظام کاستی جامعه موجب گسترش نارضایتی اجتماعی و زمینه‌سازی جهت پذیرش دیدگاه‌های عدالت‌طلبانه اسلامی گردید. ضمن اینکه بعد از شورش بهرام چوبین برخی از خاندان‌ها و طوایف ایرانی دیگر از حکومت ساسانی تمکین نمودند و در نتیجه از توان نظامی ساسانیان کاسته شد.

از سوی دیگر در اواخر دوره ساسانیان شرایط اقتصادی منطقه بین‌النهرین به دلیل افزایش مالیات‌ها و عدم زه‌کشی رودها و نهرها رو به افول گذاشته بود و این مسأله نیز به نارضایتی اجتماعی ساکنان منطقه مرزی بین‌النهرین از حکومت ساسانی و بی‌انگیزگی آنها برای دفاع از مرزها انجامیده بود. شیوع بیماری طاعون نیز موجب مرگ هزاران نفر از اهالی این منطقه پیش از هجوم اعراب گردیده بود (قدرت دیزجی، ۱۳۹۴: ۷۳-۷۴). اعراب مسلمان نیز از شرایط نابسامان سیاسی-اقتصادی بین‌النهرین در اواخر حکومت ساسانیان آگاه بودند و در نتیجه قلمروگستری به سوی مرزهای امپراطوری ساسانی را در اولویت قرار دادند. به همین دلیل مردم ساکن در مناطق مرزی بین‌النهرین کمتر در جنگ بر علیه اعراب مسلمان مشارکت می‌کردند و در سایر مناطق نیز اقتدار پادشاهان ساسانی کاهش یافته بود و مردم از حکومت ساسانیان ناامید گشته بودند؛ به طوری که علی رغم وقوع نبردهای بزرگ میان ارتش ساسانی و اعراب مسلمان نظیر جسر، قادیسیه و نهاوند در داخل فلات ایران، مردم عادی در شهرها و مناطق منازعه چندان از نظامیان ساسانی حمایت نمی‌نمودند (طبری، ۱۳۸۴: ۱۵۸۴). در بسیاری از مناطق، مردم بدون جنگ تسلیم شدند و به‌ویژه دهقانان کوشش می‌نمودند از طریق انعقاد قراردادهای صلح با سپاه عرب و پرداخت جزیه، مزارع و سکونتگاه‌های خود را حفظ نمایند. مسلم است جنگ‌های طولانی‌مدت میان ساسانیان و رومیان موجب از بین رفتن نیروی جوان و مولد جامعه ایران گردیده بود و این امر رکود کشاورزی، دامداری و نارضایتی مردم از حکومت را به دنبال داشت. لغو مالیات جزیه از جنگاوران ایرانی که در فتوحات مسلمانان را یاری می‌نمودند و حتی سهمیم نمودن آنان در غنایم نیز در شکاف میان صفوف سپاه ساسانی مؤثر بود (صفری، ۱۳۷۹: ۵۹). ضمن اینکه نیاز اعراب به کمک اقوام بومی جهت پیشروی و مشارکت در اداره مناطق و کنترل اعتراضات سبب شد که ترجیح دهند در مراحل اولیه فتوحات از طریق به رسمیت شناختن فرهنگ جامعه مغلوب، قلمروگستری خود را تسریع بخشند. برخی از این طوایف بادیه‌نشین به فنون و آرایش نظامی که مورد نیاز در جنگ‌های کلاسیک بود آشنایی نداشتند و بدون همراهی و همکاری مردمان بومی امکان شناسایی راه‌ها و تداوم قلمروگستری را نداشتند. بنابراین برخوردهای مسالمت‌آمیز اعراب با دهقانان به‌ویژه پس از ورود به فلات مرکزی ایران، سیاستی در جهت تسریع روند قلمروگستری و استفاده از نیروهای ایرانی در جهت کمک به پیشروی، کاهش اعتراضات مردم بومی و همچنین زمینه‌سازی برای استقرار اعراب مسلمان در سرزمین‌های فتح شده بود.

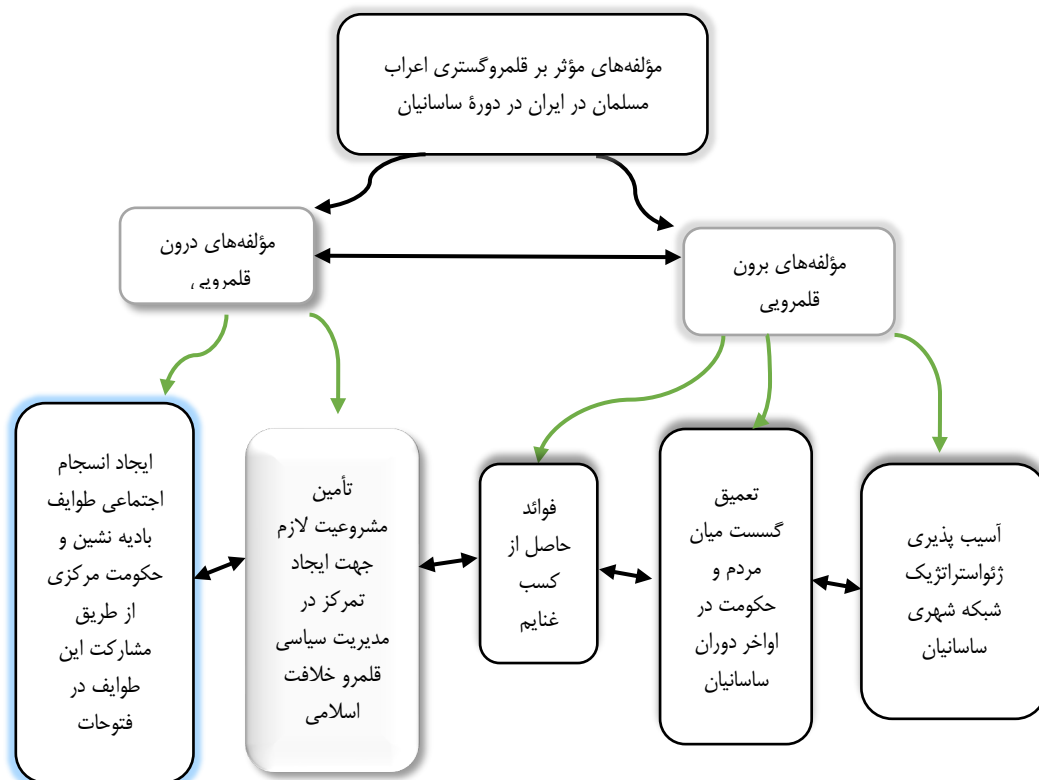
از سوی دیگر ترکیب جمعیتی متشکل از مسیحیان، زرتشتیان و اعراب در منطقه حیره و در مرز امپراطوری ساسانی با خلافت اسلامی موجب گردید که یک جبهه تمام عیار بر ضد سپاه اعراب شکل نگیرد. به طوری که این ترکیب نامتجانس قومی-مذهبی در مناطق مرزی به همراه کم توجهی پادشاهان ساسانی به این سرحدات موجب پیروزی سریع اعراب در این منطقه شد. در این مقطع زمانی، رفتار مناسب خالد بن ولید فرمانده سپاه مسلمانان با دهقانان و مردم بین‌النهرین و صلح با آنان موجب گردید فتح بین‌النهرین به وسیله مسلمانان با مقاومت سرسختانه مردم عادی در این منطقه روبه‌رو نشود. از منظر ژئوکالچر از آنجا که اعراب در چارچوب فرایند فتح قلمرو ساسانیان، باقی ماندن ایرانیان بر دین زرتشت را پذیرفته بودند و با وضع مالیات جزیه ایرانیان را به

مثابه کافر قلمداد نمی‌کردند، انگیزه‌های دینی در نزد مردم ایران به امر سیاسی جهت دفاع از قلمرو ایران در برابر اعراب تبدیل نگردید.

نتیجه گیری

مجموعه‌ای از تهدیدات درون‌قلمرویی و امتیازات برون‌قلمرویی موجب ایجاد ظهور سیاست قلمروخواهی و گسترش فتوحات اعراب مسلمان به قلمروهای سیاسی پیرامون خلافت اسلامی و از جمله ایران گردید. از منظر درون‌قلمرویی، بعد از رحلت پیامبر اکرم(ص) در دوره خلفای راشدین حفظ ثبات اجتماعی و تثبیت مشروعیت جانشینان نیازمند به آن بود که کارکرد کاریزماتیک عصر پیامبر به رابطه حامی- مشتری در عصر خلفای راشدین بدل گردد. در نتیجه وعده دستیابی به امتیازات مادی حاصل از قلمروگستری تا حدی می‌توانست خلاء ناشی از فقدان جایگاه کاریزماتیک پیامبر را در جهت ایجاد انسجام اجتماعی جبران نماید. در نتیجه در این دوره گسترش فتوحات توانست بر شکاف‌های اجتماعی موجود در حکومت اسلامی به‌ویژه میان طوایف بادیه‌نشین تازه‌مسلمان شده و حکومت مرکزی غلبه نماید. در این راستا در این دوره استناد به برخی آیات قرآن و احادیث نبوی بیش از پیش مورد توجه قرار گرفت و در لایه پنهان این استناد، گسترش مرزهای سیاسی خلافت اسلامی با تفسیر «جهاد در راه خدا» در جهت ایجاد انسجام اجتماعی مورد توجه قرار گرفت.

از منظر ژئوپلیتیک فرهنگی، گسترش فتوحات با اینکه ناشی از انگیزه‌بخشی دین در گشایش سرزمین‌های جدید بود، تعصبات قومیت اعراب را نیز تقویت نمود؛ به‌ویژه سیاست خلفای دوم و سوم مبنی بر ارجحیت دادن به قبایل مکه و مدینه که پیشگام در پیوستن به دین اسلام بودند، سبب ازدیاد تفاخر این قبایل نسبت به سایر مسلمانان گردید و منجر به مشروعیت‌آفرینی جهت نظام نابرابر توزیع غنایم میان طوایف گردید. این نظام توزیع نابرابر سبب انباشت ثروت در برخی از طوایف قریش گردید و تضاد طبقاتی گسترده‌ای را پدید آورد. این در حالی بود که رشد تفاخر طایفه‌ای در آموزه‌های دین اسلام جایگاهی نداشت و از ویژگی‌های اجتماعی دوران پیش از اسلام بود. لیکن بازگشت خلفای دوم و سوم به سوی سنت‌های طایفه‌ای اعراب دوران جاهلی سبب گردید ایجاد هویت مشترک، نیازمند مؤلفه‌های دیگری باشد که کارکرد قلمروگستری می‌توانست شکل دهنده این هویت باشد.

شکل ۱: مولفه های کارکردی قلمروگستری خلفای راشدین در ایران

این در حالی بود که طوایف بادیه‌نشین شبه جزیره عربستان پیش از تشکیل حکومت فراگیر اسلامی برای امنیت راه‌ها و کاروان‌های تجاری بر پیمان‌های منطقه‌ای و بین قبیله‌ای تأکید می‌ورزیدند. لیکن با شکل‌گیری حکومت فراگیر در عصر خلفای راشدین به طور طبیعی این پیمان‌ها از میان رفته بود و اخذ مالیات از تجارت و الزام افراد و قبایل به پرداخت زکات مبتنی بر احکام فقهی در دستور کار دستگاه خلافت قرار گرفته بود. این الگوی نوین از رابطه مالی دستگاه خلافت و قبایل بادیه‌نشین سبب بروز تعارضات سیاسی میان آنها گردیده بود و برخی از این قبایل را تشویق به ارتداد و استتکاف از پرداخت زکات و مالیات نموده بود. در نتیجه، حکومت خلفای راشدین با شکل‌دهی به سیاست قلمروگستری ژئوپلیتیکی و انگیزه‌بخشی به قبایل در جهت کسب غنایم، زمینه‌های تمرکز کسب درآمد توسط دستگاه خلافت را امکان‌پذیر نمودند.

از منظر برون قلمرویی؛ فواید مادی حاصل از کسب غنایم و اقامت در سرزمین‌های آبادتر انگیزه لازم را در میان طوایف مختلف جهت مشارکت در فتوحات فراهم می‌نمود. به‌ویژه در دوران خلفای دوم و سوم برای قبایل و سربازان حاضر در فتوحات سهم مشخصی از غنایم و مقرری مالی تعیین گردید. در این راستا پدید آمدن پادگان‌شهرهایی همچون کوفه، بصره و فسطاط در سرزمین‌های فتح شده جهت اسکان همین سربازان در نظر گرفته شد و این مؤلفه سبب گردید که آنها در جهت زیستن در سرزمین‌های آبادتر به حامیان گسترش فتوحات بدل شوند. ضمن اینکه در اواخر دوره ساسانیان هزینه فزاینده نظامی جنگ با رومیان که غالباً بر اقشار فرودست جامعه سنگینی می‌نمود سبب تشدید نارضایتی مردم ایران به‌ویژه اعراب مزددار جنوب بین‌النهرین از حکومت ساسانی گردید. بنابراین به‌رغم اینکه حکمرانان ساسانی تصور نمی‌کردند چنین طوایف فاقد سازماندهی، قادر به حمله به قلمرو آنان باشند، رویگردانی مردم و طوایف سرحددار از حکومت ساسانی سبب پیروزی سپاهیان مسلمان بر ساسانیان گردید.

منابع

- آقازاده، جعفر و دهقان‌نژاد، مرتضی و محمودآبادی، اصغر. (۱۳۹۰). فتح آذربایجان و گرایش مردم آن به اسلام، فصلنامه تاریخ اسلام و ایران، ۲۱(۱۰)، ۱-۲۲.
- ابن اثیر، عزالدین. (۱۳۷۴). تاریخ کامل اسلام و ایران بعد از اسلام، جلد سوم، ترجمه علی هاشمی و ابوالقاسم حالت، تهران: نشر داد.
- اشپولر، برتولد. (۱۳۹۱). تاریخ ایران در قرون نخستین اسلامی، ترجمه جواد فلاطوری، جلد اول، تهران: علمی و فرهنگی.
- امامی‌جو، محمدحسین و رضوی، حسین. (۱۳۹۱). بررسی محوریت مادی‌گرایی در نبردهای سه خلیفه نخستین با تکیه بر منقولات بلاذری، فصلنامه امامت پژوهی، ۲(۸)، ۳۹-۷۱.
- برزگر، ابراهیم. (۱۳۸۵). تاریخ تحول دولت در اسلام و ایران، تهران: سمت.
- پتروشفسکی، ایلیا. (۱۳۶۳). اسلام در ایران، ترجمه کریم کشاورز، تهران: پیام.
- پورشریعتی، پریسا. (۱۳۹۷). زوال و فروپاشی ساسانیان، ترجمه خشایار بهاری، تهران: فرزانه روز.
- ترکمنی آذر، پروین. (۱۳۹۹). ارزیابی ماهیت فتح ایران بر اساس نظریه جنگ‌های عادلانه، فصلنامه تاریخ و تمدن اسلامی، ۱۶(۳۲)، ۳-۴۱.
- ترکمه، آیدین، حافظ نیا، محمدرضا، رومینا، ابراهیم و احمدی‌پور، زهرا. (۱۴۰۱). تحلیل ژئوپلیتیک انتقادی از منظر رئالیسم انتقادی، فصلنامه ژئوپلیتیک، ۱۱۸(۱)، ۱-۴۳.
- ترنر، برایان. (۱۳۷۹). ماکس وبر و اسلام، ترجمه سعید وصالی، تهران: نشر مرکز.
- جعفریان، رسول. (۱۳۸۰). تاریخ خلفا از رحلت پیامبر تا زوال امویان (۱۱-۱۳۲ م.ق)، قم: دلیل.
- جعفریان، رسول. (۱۳۸۷). تاریخ ایران اسلامی: از پیدایش اسلام تا ایران اسلامی، جلد اول، تهران: کانون اندیشه جوان.
- حاجی بابایی، مجید و زارعی، علی. (۱۳۹۳). جایگاه امور فرامادی در تحلیل فتوحات مسلمانان در ایران، فصلنامه تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، ۵(۱۵)، ۹۵-۱۱۶.
- حافظ نیا، محمدرضا، جان احمدی، فاطمه و آتشی، عهدیه. (۱۳۹۶). الگوی مدیریت سیاسی فضا در عهد پیامبر اکرم (ص)، فصلنامه پژوهش‌های جغرافیای سیاسی، ۲(۴)، ۱-۲۰.

- حافظ نیا، محمدرضا و کاویانی راد، مراد. (۱۳۹۳). *فلسفه جغرافیای سیاسی*، تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- حافظ نیا، محمدرضا. (۱۳۸۴). ژئوپلیتیک؛ یک بررسی فلسفی، *فصلنامه ژئوپلیتیک*، (۱۱)، ۱۹-۳۶.
- خسروی نژاد، روح اله، ترابی، سهیلا و سنگاری، اسماعیل. (۱۴۰۰). تبیین و تحلیل شبکه ارتباطی شهرهای ساسانی و نقش این شبکه در فتوحات اعراب، *فصلنامه مطالعات باستان شناسی*، (۱۸)۵، ۱۱۵-۱۳۲.
- دلیر، نیره. (۱۳۹۷). تحلیل جنگ‌های اعراب با ساسانیان بر اساس عناصر راهبردی کلوزویتس؛ از قادسیه تا نهاوند، *فصلنامه مطالعات تاریخی جنگ*، (۴)۲، ۱۶۵-۱۸۸.
- دینوری، ابوحنیفه. (۱۳۸۳). *اخبار الطول*، ترجمه مهدی دامغانی، تهران: نشر نی.
- رحیمی، حسن، حافظ نیا، محمدرضا، عزتی، عزت اله و اگنیو، جان. (۱۳۹۸). تبیین جایگاه توجه‌های کاربردی در نظریه‌های ژئوپلیتیکی دوره کلاسیک، *فصلنامه ژئوپلیتیک*، (۳)۱۵، ۱-۲۴.
- زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۸۸). *دو قرن سکوت*، تهران: سخن.
- زیدان، جرجی. (۱۳۸۹). *تاریخ تمدن اسلام*، ترجمه علی جواهر کلام، تهران: امیرکبیر.
- صفری، نعمت اله. (۱۳۷۹). درآمدی بر صلح نامه‌های مسلمانان با ایرانیان در آغاز فتح اسلام، *تاریخ اسلام*، (۲)۱، ۵۰-۱۱۹.
- طبری، محمدبن جریر. (۱۳۸۴). *تاریخ الرسل و الملوک*، ترجمه صادق نشات، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- عبادی، مهدی و ادیبان، ناصر. (۱۴۰۱). سرزمین بین النهرین: پیوستگی جغرافیایی- تأثیرپذیری تاریخی در آستانه فتح ایران توسط مسلمانان، *فصلنامه پژوهشنامه تاریخ های محلی ایران*، (۲)۱۰، ۴۱-۵۵.
- فاتحی نژاد، عنایت اله. (۱۳۹۳). *ایرانیان و عرب‌ها پیش از اسلام تا عصر فتوح*، *تاریخ جامع ایران*، جلد ششم، تهران: مرکز دائرالمعارف بزرگ اسلامی.
- فیرحی، داود. (۱۳۸۶). *تاریخ تحول دولت در اسلام*، قم: دانشگاه مفید.
- قائدان، اصغر. (۱۳۸۲). *سازماندهی نظامی و سازمان رزم و تحولات آن در تاریخ اسلام (از آغاز تا پایان عصر عباسی)*، تهران: دانشگاه امام حسین(ع).
- قدرت دیزجی، مهرداد. (۱۳۹۴). زمینه‌های تاریخی فتوحات اسلامی در ایران؛ فروپاشی نظم سیاسی دولت ساسانی بر اساس منابع کتبی و داده‌های سکه شناختی، *فصلنامه تاریخ نامه ایران بعد از اسلام*، (۱۰)۵، ۶۱-۷۸.
- گوهری، مصطفی. (۱۳۹۸). فتوحات و مشروعیت خلفای راشدین، *فصلنامه تاریخ و تمدن اسلامی*، (۲۲)۱۵، ۳-۲۵.
- لشگری، احسان. (۱۴۰۲). شناخت مؤلفه‌های گفتمانی آیین تشیع در بر ساخت انسجام اجتماعی ایران در عصر صفوی، *فصلنامه ژئوپلیتیک*، (۱)۱۹، ۱۳۱-۱۵۱.
- لمبتون، ماری. (۱۳۶۲). *مالک و زارع در ایران*، ترجمه منوچهر امیری، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- لوکونین، ولادیمیر. (۱۳۹۳). *نهادهای سیاسی، اجتماعی و اداری، مالیاتی و داد و ستد؛ تاریخ ایران کمبریج*، گردآورنده احسان یارشاطر، ترجمه حسن انوشه، چاپ ششم، تهران: امیرکبیر.
- محمودپور، محمد. (۱۳۹۷). توان نظامی اعراب مسلمان در فتوحات اولیه، *فصلنامه مطالعات تاریخی جنگ*، (۱)۲، ۱۶۷-۱۸۴.
- ولوی، علی محمد و بختیاری، شهلا. (۱۳۸۹). سیاست مذهبی خلفای راشدین، *فصلنامه مطالعات تاریخ اسلام*، (۶)۲، ۱۵۱-۱۷۳.
- Donner, F. (1981). *The early Islamic Conquest*, New York: Princeton University Press.
- Gray, C. (1986). *Maritime Strategy and the defense of the west*, New York: National Strategy Information Center Press.
- Johnston, R. (1991). *Geography and Geographer: Anglo-American Human Geography*, Fourth Edition, London: Edward Arnold.
- Smith, M. (2005). Network Territories and the cartography of American Geographers, *Journal of Annals American Association*, 95(4), 832- 849.
- Watt, M. (1994). *The Majesty that was Islam*, London: Sidgwick & Jackson Press.